

Karol Nowacki*

Obowiązek finansowania lekcji religii w polskim porządku prawnym

Streszczenie

Tematem artykułu jest problematyka obowiązku finansowania lekcji religii ze środków budżetu państwa. Autor analizuje polski porządek prawny pod kątem prawidłowości i zasadności istnienia konstytucyjnego obowiązku finansowania lekcji religii ze środków publicznych. Artykuł traktuje o rzeczywistym kształcie i zakresie wyżej wymienionego obowiązku w oparciu o analizę przepisów (regulacji konstytucyjnych, umów międzynarodowych, ustaw i rozporządzeń) oraz orzecznictwa zarówno Trybunału Konstytucyjnego, jak i Europejskiego Trybunału Praw Człowieka.

Słowa kluczowe: religia, prawo, lekcje religii, finanse publiczne

Obligation To Finance Religion Classes in The Polish Legal System

Abstract

The article addresses the obligation to finance religion classes through the state budget. The author examines the Polish legal system regarding the validity and justification of the constitutional obligation to fund religion classes with public funds. The article discusses the actual nature and scope of this obligation based on an analysis of legal provisions (constitutional regulations, international agreements, statutes, and ordinances) as well as case law of both the Constitutional Tribunal and the European Court of Human Rights.

Keywords: religion, law, religion lessons, public finances

* Student IV roku prawa, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Łódzki, e-mail: karol.nowacki@edu.uni.lodz.pl, <https://orcid.org/0009-0002-1744-8357>

© by the author, licensee University of Lodz – Lodz University Press, Lodz, Poland. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution license CC-BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)
Received: 14.02.2025. Verified: 5.04.2025. Accepted: 10.10.2025.

1. Wprowadzenie

Finansowanie lekcji religii w obecnym stanie prawnym III Rzeczypospolitej odbywa się na tych samych zasadach co finansowanie innych przedmiotów szkolnych. Jednakże w przestrzeni publicznej trwa debata dotycząca kwestii zasadności finansowania tychże zajęć w szkołach powszechnych. Osoby postulujące zniesienie finansowania lekcji religii z budżetu państwa podkreślają możliwość odciążenia budżetu oraz możliwość przeznaczenia środków wydatkowanych na lekcje religii na inne, istotniejsze cele¹. Natomiast zwolennicy finansowania lekcji religii z budżetu państwa zaznaczają, że zniesienie finansowania może stanowić naruszenie przepisów Konstytucji, w tym naruszenie prawa rodziców do nauczania swoich dzieci zgodnie ze swoimi poglądami, wynikającego m.in. z art. 48 Konstytucji², Konkordatu oraz ustaw.

Celem niniejszego opracowania pozostaje analiza kwestii dotyczących obowiązku finansowania lekcji religii z budżetu państwa oraz pozycji lekcji religii w polskim systemie oświaty. Przedmiotem badań są normy prawa polskiego oraz międzynarodowego dotyczące zagadnienia zarówno pozycji lekcji religii, jak i obowiązku jej finansowania ze środków publicznych. Ustalenie pozycji lekcji religii w polskim systemie oświaty jest istotne, ponieważ uznanie ich za równorzędne innym przedmiotom prowadziłoby do wniosku, że ich finansowanie również powinno być takie samo jak finansowanie innych przedmiotów szkolnych. Tezą artykułu jest rozważenie wątpliwości, czy w obecnym stanie prawnym obowiązek finansowania lekcji religii wynika z Konkordatu oraz ustaw, a nie z Konstytucji, tak jak utrzymują niektórzy przedstawiciele doktryny³. Główną metodą użytą w tym artykule jest metoda prawno-dogmatyczna.

2. Konstytucyjna regulacja prawna

Rozważania dotyczące lekcji religii należy rozpocząć od przytoczenia regulacji konstytucyjnej przewidującej możliwość nauczania religii w szkołach powszechnych. W Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 2.04.1997 r. jest to art. 53 ust 4. Stanowi on, że: „Religia kościoła lub innego związku wyznaniowego o uregulowanej sytuacji prawnej może być przedmiotem nauczania w szkole, przy czym nie może być naruszona wolność sumienia i religii innych osób”⁴. Treść tego artykułu nie określa sposobu finansowania lekcji religii w szkołach ani ich roli w systemie oświaty. Literalna wykładnia wskazuje wyłącznie na możliwość uczestnictwa organizacji lekcji religii (religia [...] może być przedmiotem nauczania) oraz zakaz naruszania wolności sumienia i religii innych osób⁵. Zakaz ów oznacza m.in. wspomnianą wcześniej fakultatywność lekcji religii (zakaz przymuszania do aktywnego oraz biernego uczestnictwa w zajęciach) oraz zakaz organizowania tychże zajęć w środku zajęć szkolnych (pomiędzy obowiązkowymi zajęciami szkolnymi, a nie na początku lub końcu dnia)⁶.

1 A. Rojek-Kietbasa, *Kto powinien płacić za lekcje religii? Zapytaliśmy rodziców*, <https://kobieta.onet.pl/dziecko/starsze-dziecko/uczen/rodzice-o-finansowaniu-religii-sa-wazniejsze-wydatki-wolalabym-tance/f9sh16p> (dostęp: 17.04.2024).

2 Polsat News, *Jest odpowiedź Episkopatu Polski na projekt „Świeckiej Szkoły”*, 11.01.2019 r., <https://www.polsatnews.pl/wiadomosc/2019-01-11/jest-odpowiedz-episkopatu-polski-na-projekt-swieckiej-szkoly/> (dostęp: 27.03.2023); Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2.04.1997 r.

3 M. Olszówka, [w:] *Konstytucja RP. Tom I. Komentarz do art. 1–86*, red. M. Safjan, L. Bosek, Warszawa 2016 r., s. 1271.

4 Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2.04.1997 r., art. 53, ust. 4.

5 P. Borecki, M. Pietrzak, *Bezstronność światopoglądowa władz publicznych a Trybunał Konstytucyjny*, „Państwo i Prawo” 2010, nr 5, s. 20.

6 M. Olszówka, [w:] *Konstytucja RP...*, s. 1273.

Doktryna prawna uznaje, że prawo do nauczania religii w szkołach jest konsekwencją prawa do wychowywania dzieci w zgodzie z poglądami religijnymi rodziców⁷. Kwestie wychowania religijnego przez rodziców określa art. 53 ust. 3 Konstytucji. Stanowi on, że: „Rodzice mają prawo do zapewnienia dzieciom wychowania i nauczania moralnego i religijnego zgodnie ze swoimi przekonaniem. Przepis art. 48 ust. 1 stosuje się odpowiednio”. Art. 48 ust. 1 brzmi następująco: „Rodzice mają prawo do wychowania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniem. Wychowanie to powinno uwzględniać stopień dojrzałości dziecka, a także wolność jego sumienia i wyznania oraz jego przekonania”.

Rodzice podczas procesu wychowawczego mają obowiązek wychować dziecko, co oznacza, że są zobowiązani do zaszczepienia pewnego systemu wartości, zasad etycznych lub moralnych. Przy realizacji tego zadania ustrojodawca nałożył powinność uwzględnienia dojrzałości dziecka, a także wolność jego sumienia oraz przekonań⁸. To powoduje pewne konsekwencje związane z powinnością kierowania się dobrem dziecka i powinnością wysłuchania go i w miarę możliwości uwzględniania jego zdania. Logiczne wydaje się założenie, że wraz z dorastaniem dziecka rodzice powinni coraz bardziej kierować się jego przekonaniem religijnym przy podejmowaniu decyzji z zakresu wychowania⁹.

Należy pamiętać o tym, iż prawo do nauczania lekcji religii przysługuje każdemu związkowi wyznaniowemu o uregulowanej sytuacji prawnej. Uregulowanie sytuacji prawnej związku wyznaniowego może nastąpić na dwa sposoby – albo poprzez wpisanie związku wyznaniowego do rejestru kościołów i innych związków wyznaniowych prowadzonego przez ministra właściwego do spraw wyznań religijnych oraz mniejszości narodowych i etnicznych na podstawie ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania¹⁰ albo uregulowanie tego statusu na podstawie osobnych przepisów¹¹. Przesłanka posiadania uregulowanej sytuacji prawnej stanowi przeszkodę dla nauczania poglądów ateistycznych (ale także deistycznych czy też panteistycznych)¹². Ze względu na brak możliwości zarejestrowania związku wyznaniowego osób o poglądach ateistycznych lub agnostycznych osoby te są pozbawione możliwości nauczania swojego światopoglądu. Oznacza to, że ustrojodawca w tej kwestii wyraźnie uprzywilejowuje poglądy teistyczne¹³.

Ponadto należy zauważyć, że ze względu na regulację konstytucyjną lekcje religii w szkołach mają charakter wyłącznie konfesyjny¹⁴. Oznacza to, że zajęcia szkolne są realizacją katechezy, nauczania religijnego, a nie religioznawstwem. Duchowość człowieka na tego typu zajęciach poruszana jest z perspektywy jednego, konkretnego wyznania religijnego. Przedmiotem nauczania konfesyjnych zajęć lekcji religii jest doktryna religijna konkretnego wyznania zakładająca, że jest ona jedyną słuszną. Dla przykładu dla zajęć z religii rzymskokatolickiej wymaganą wiedzą są np. „zadania wynikające z przykazania Bożych oraz negatywne skutki wykroczeń przeciw nim” lub też „znaczenie zbawczej misji Jezusa Chrystusa dla całej ludzkości i poszczególnych ludzi”¹⁵.

Wartym analizy jest także art. 25 ust. 1 Konstytucji. Wprowadza on równouprawnienie wszystkich kościołów i związków wyznaniowych¹⁶. Sprowadza się to do równego traktowania podmiotów o tej

7 Tamże, s. 1268.

8 M. Florczak-Wątor, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, Komentarz*, wyd. II, red. P. Tuleja, Warszawa 2023, s. 182–183.

9 Tamże, s. 183.

10 Art. 30–38 Ustawy z 17.05.1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania (t.j. Dz.U. z 2023 r., poz. 265).

11 Istnieje 15 związków wyznaniowych, których status reguluje osobna ustawa. Jest nim m.in. Kościół katolicki.

12 P. Borecki, *Konstytucyjność wliczania stopnia z religii do średniej ocen szkolnych*, „Państwo i Prawo” 2007, nr 9, s. 38–39.

13 Tamże, s. 39.

14 Konfesyjny – związany z religią. W tym konkretnym zastosowaniu konfesyjny jako monowyznaniowy i katechetyczny.

15 Konferencja Episkopatu Polski, *Podstawa programowa katechezy Kościoła katolickiego w Polsce*, 2018, https://katecheza.episkopat.pl/file_get.php?fid=1447 (dostęp: 4.12.2024).

16 P. Sarnecki, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. I, wyd. II, red. M. Zubik, L. Garlicki, Warszawa 2016, s. 605–610.

samej sytuacji prawnej i faktycznej. Nie jest odstępstwem od tej zasady zróżnicowane traktowanie związków wyznaniowych o innych pozycjach faktycznych. Istotą jest to, ażeby zróżnicowanie to było oparte na uzasadnionych przesłankach¹⁷.

Trybunał Konstytucyjny w swoim orzecznictwie wskazuje, że: „władze publiczne nie powinny podejmować działań zmierzających do usuwania faktycznych nierówności pomiędzy kościołami i związkami wyznaniowymi, ponieważ działania takie naruszałaby zasadę bezstronności państwa w zakresie przekonań religijnych, światopoglądowych i filozoficznych”¹⁸. Należy więc uznać, że pomimo faktu, że religia katolicka w Polsce ma charakter dominujący, przy nauczaniu lekcji religii to nie ma ona charakteru wyłącznego, a Państwu nie wolno faworyzować żadnego związku wyznaniowego w ramach nauczania lekcji religii i obowiązek finansowania lekcji religii jest równy wobec wszystkich wyznań. Ma to znaczenie dla faktu, iż w wypadku wycofania finansowania lekcji religii Kościoła katolickiego, powinno być także wycofane finansowanie lekcji religii innych związków wyznaniowych.

3. Regulacja prawna wynikająca z umów międzynarodowych

Najważniejszym aktem prawnym w zakresie zasad nauczania lekcji religii katolickiej w polskich szkołach jest Konkordat¹⁹. Jest to umowa międzynarodowa zawarta między Rzeczpospolitą Polską a Stolicą Apostolską, określająca relacje między państwem a religią katolicką. Należy nadmienić, że w przeciwieństwie do innych kościołów oraz związków wyznaniowych Kościół katolicki posiada uprawnienie wynikające z art. 25 ust. 4 Konstytucji do regulowania stosunków z Państwem w drodze umowy międzynarodowej (czyli Konkordatu) oraz poprzez ustawy, zaś pozostałe związki wyznaniowe regulują swoje stosunki z państwem wyłącznie w drodze ustawy zawartej na podstawie umowy z właściwymi przedstawicielami tychże związków²⁰. Uprawnienie to wynika z faktu, iż Stolica Apostolska jako najwyższy organ władz Kościoła katolickiego jest jednocześnie podmiotem prawa międzynarodowego²¹.

Istotny dla analizy pozycji lekcji religii katolickiej w polskim systemie szkolnictwa jest art. 12 Konkordatu. Nakłada on na państwo obowiązek realizacji lekcji religii katolickiej w szkołach publicznych i obowiązek uwzględniania lekcji religii w szkolnych planach zajęć. Artykuł ten w ustępie 2 wprowadza także obowiązek notyfikacji treści podręczników i podstaw nauczania kompetentnej władzy państwowej oraz obowiązek posiadania upoważnienia od biskupa diecezjalnego w zakresie prawa do nauczania religii²². Władze kościelne *de facto* narzucają treść zajęć bez możliwości reakcji państwa, co może powodować próby indoktrynacji dzieci²³. Jest to jeden z powodów, dla których należy uznać, że lekcje religii nie są tożsame z innymi przedmiotami szkolnymi.

Istotnym jest zaznaczenie, że art. 53 Konstytucji wprowadza jedynie możliwość nauczania religii danego związku wyznaniowego – np. możliwość udostępnienia sali lekcyjnej²⁴. Natomiast z regulacji konstytucyjnej nie wynika obowiązek, który w domyśle spoczywałby na organach państwa do

17 L. Garlicki, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz. Tom I*, wyd. II, red. M. Zubik, L. Garlicki, Warszawa 2016, s. 609.

18 Wyrok TK z 14.12.2009 r., OTK-A 2009, nr 11, poz. 167.

19 Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską, podpisany w Warszawie 28.07.1993 r. (Dz.U. z 1998 r., nr 51, poz. 318).

20 Art. 25 ust. 5 Konstytucji RP.

21 J. Szymanek, *Trybunał Konstytucyjny wobec kwestii światopoglądowych (uwagi na marginesie sprawy U 10/07)*, „Studia Prawnicze” 2012, nr 1, s. 26–27.

22 Art. 12 ust. 2 Konkordatu.

23 M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2010, s. 262.

24 P. Borecki, M. Pietrzak, *Bezstronność światopoglądowa...*, s. 20.

organizacji tych zajęć w ramach systemu oświaty, co by się wiązało z ich finansowaniem²⁵. Obowiązek ten wprowadza dopiero Konkordat w art. 12 ust. 1²⁶. Co więcej, niektórzy przedstawiciele doktryny wskazują na kolizję między art. 12 Konkordatu i art. 53 Konstytucji ze względu na nałożony obowiązek, a nie fakultatywność, którą wskazuje Konstytucja²⁷. Interpretując przepisy Konkordatu, należy mieć na względzie fakt, iż jest on wiążący wyłącznie w ramach organizacji lekcji religii Kościoła katolickiego.

Poza Konkordatem inną regulacją międzynarodową poruszającą w swoim zakresie kwestię lekcji religii jest także art. 2 Protokołu nr 1 do Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, którą Rzeczpospolita Polska ratyfikowała: „Nikt nie może być pozbawiony prawa do nauki. Wykonując swoje funkcje w dziedzinie wychowania i nauczania, Państwo uznaje prawo rodziców do zapewnienia wychowania i nauczania zgodnie z ich własnymi przekonaniami religijnymi i filozoficznymi”²⁸. Bogate orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka zostanie poddane analizie w dalszej części artykułu.

4. Regulacje wynikające z aktów prawnych niższego rzędu

Sytuację lekcji religii w polskim porządku prawnym reguluje Ustawa o systemie oświaty z 7.09.1991 r.²⁹ Zgodnie z art. 12 tejże ustawy lekcje religii mogą być prowadzone na życzenie rodziców lub pełnoletnich uczniów³⁰. Jednocześnie przepis ten pozostawia kwestię szczegółowych regulacji w zakresie sposobu realizacji lekcji religii przez szkoły ministrowi właściwemu ds. oświaty i wychowania poprzez rozporządzenie³¹. Reguluje ono m.in. minimalną liczbę uczniów, dla których szkoła ma obowiązek organizacji lekcji religii, status nauczyciela katechety w ramach rady pedagogicznej oraz wymiar godzinowy lekcji religii. Dla analizy pozycji lekcji religii w polskim systemie oświaty ważny jest § 9 ust. 2 tego rozporządzenia, który wskazuje, że ocena z lekcji religii bądź etyki nie ma wpływu na promowanie ucznia do następnej klasy. Jednocześnie doktryna negatywnie uznaje fakt, iż tak ważna kwestia jak realizacja sposobu prowadzenia lekcji religii pozostaje uregulowana w ramach rozporządzenia³².

Istotnym aktem prawnym, zawierającym regulacje dotyczące lekcji religii jest także ustawa z 17.05.1989 r. o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej³³. Artykuł 18 tejże ustawy stanowi bowiem, iż „Nauczanie religii, jako wewnętrzna sprawa Kościoła, jest organizowane przez parafie i domy zakonne pod zwierzchnictwem biskupa diecezjalnego”. Wartym wspomnienia jest fakt, że w poszczególnych ustawach regulujących stosunki państwa z innymi związkami wyznaniowymi także są wskazania, że nauczanie religii (prowadzenie katechezy) jest prawem danego związku wyznaniowego.

25 Tamże.

26 M. Pietrzak, *Prawo...*, s. 261.

27 Tezę o niezgodności Konkordatu z Konstytucją z 1997 r. rozwija Paweł Borecki w *Prawo wyznaniowe w świetle konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 1997 roku*, Warszawa 2013.

28 Protokół nr 1 do Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, sporządzony w Paryżu 20.03.1952 r. oraz Protokół nr 4 do powyższej konwencji, sporządzony w Strasburgu 16.09.1963 r. (Dz.U. z 1995 r., nr 36, poz. 175/1 z późn. zm.).

29 T.j. Dz.U. z 2024 r., poz. 750 z późn. zm., dalej USO.

30 Art. 12 ust. 1 USO: Publiczne przedszkola i szkoły podstawowe organizują naukę religii na życzenie rodziców, publiczne szkoły ponadpodstawowe na życzenie bądź rodziców, bądź samych uczniów; po osiągnięciu pełnoletności o pobieraniu nauki religii decydują uczniowie.

31 Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z 14.04.1992 w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w publicznych przedszkolach i szkołach (t.j. Dz.U. z 2020 r., poz. 983 z późn. zm.).

32 M. Pilich, *Prawne aspekty nauczania religii i krzewienia religijności w miejscach publicznych*, [w:] *Obecność religii w publicznym systemie oświaty*, red. T. Zieliński, Warszawa 2012, s. 38–45.

33 T.j. Dz.U. z 2023 r., poz. 1966 z późn. zm.

Także ustawa o gwarancjach wolności sumienia i wyznania z 17.05.1989 r. w art. 20 ust. 2 oraz ust. 3 porusza kwestię związaną z nauczaniem religii: „ust. 2. Nauczanie religii dzieci i młodzieży jest wewnętrzną sprawą kościołów i innych związków wyznaniowych. Jest ono organizowane, zgodnie z programem ustalonym przez władze kościoła lub innego związku wyznaniowego, w punktach katechetycznych znajdujących się w kościołach, domach modlitw i innych pomieszczeniach udostępnionych na ten cel przez osobę uprawnioną do dysponowania nimi. Ust. 3. Nauczanie religii uczniów szkół publicznych i wychowanków przedszkoli publicznych może odbywać się również w szkołach i przedszkolach na zasadach określonych w odrębnej ustawie”³⁴. Treść wyżej przytoczonych regulacji wskazywałaby na fakt, że nauczanie religii w szkołach jest wyłącznie wewnętrzną sprawą kościoła, a nie systemu oświaty, jak wskazuje art. 12 USO. Kolizja tych norm była przedmiotem orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego. Interpretując przepisy ustawy o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej należy mieć na względzie fakt, iż są one wiążące wyłącznie w ramach organizacji lekcji religii Kościoła katolickiego.

5. Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego

Istotnym z perspektywy analizy finansowania lekcji religii pozostaje wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 20.04.1993 r.³⁵ Trybunał, rozpatrując skargę Rzecznika Praw Obywatelskich, dokonał wykładni słowa „organizuje” w ramach ustawy o systemie oświaty i wskazał na korelację tego terminu z art. 18 ustawy o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego³⁶. W tym wyroku odrzucono interpretację RPO, która wskazywałaby, iż w art. 12 USO termin „organizują” za bardziej intensywne określenie na termin „umożliwiają”, wskazując na treść art. 13 USO, gdzie także pojawia się ten termin, ale w ramach podtrzymywania tożsamości, np. religijnej uczniów, i gdzie tutaj szkoła ma za zadanie wyłącznie umożliwić podtrzymywanie poczucia tożsamości religijnej³⁷. Według Trybunału Konstytucyjnego art. 12 USO nakłada na szkołę obowiązek organizacji lekcji religii od strony formalno-organizacyjnej.

Warto nadmienić, iż rozstrzygnięciu TK towarzyszyły zdania odrębne. Sędzia TK Czesław Bakałarski złożył zdanie odrębne w tym wyroku i słusznie podkreślił, że interpretacja art. 12 USO, przyjęta przez Trybunał Konstytucyjny, wydaje się odwrotna względem art. 20 ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania, który wskazuje, że nauczanie religii jest wewnętrzną sprawą Kościołów. Co prawda, ust. 3 tejże ustawy umożliwia, żeby to nauczanie odbywało się w szkołach i przedszkolach w przypadkach i warunkach zawartych w odrębnej ustawie, ale interpretacja art. 12 USO wskazująca na obowiązek szkół i przedszkoli w zakresie organizacji lekcji religii wydaje się być sprzeczna ze wspomnianą wcześniej ustawą o gwarancjach wolności sumienia i wyznania. Taki sam wniosek zawarł sędzia TK Remigiusz Orzechowski w swoim zdaniu odrębnym.

Interpretacja terminu „organizuje” z art. 12 USO jest kluczowa z perspektywy określenia obowiązku finansowania. Logicznym jest przyjęcie założenia, że podmiot organizujący dane zajęcia ponosi także koszt ich zorganizowania. Jeśli przyjąć interpretację większości składu sędziowskiego TK, to należałoby uznać, że to szkoły i przedszkola, a w szerszym zakresie system oświaty powinien opłacać lekcje

34 Ustawa z 17.05.1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania (t.j. Dz.U. z 2023 r., poz. 265).

35 Orzeczenie TK z 20.04.1993 r., U 12/92, OTK 1993, nr 1, poz. 9.

36 Rzecznik Praw Obywatelskich złożył skargę do Trybunału Konstytucyjnego z wnioskiem o uznanie niezgodności Rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z 14.04.1992 r. w sprawie warunków i sposobu organizowania lekcji religii w szkołach publicznych. Jednym z zarzutów podniesionych w skardze była niezgodność rozporządzenia z ustawą o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego oraz ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania, w zakresie wprowadzania spraw wewnętrznych Kościołów (jakim jest nauczanie religii) do spraw wewnętrznych szkół.

37 Art. 13 ust. 1 USO: Szkoła i placówka publiczna umożliwiają uczniom podtrzymywanie poczucia tożsamości narodowej, etnicznej, językowej i religijnej, a w szczególności naukę języka oraz własnej historii i kultury.

religii. Natomiast gdyby przyjąć interpretację zawartą w zdaniach odrębnych, to należałoby uznać, że to związki wyznaniowe są odpowiedzialne za ponoszenie kosztów lekcji religii.

Innym orzeczeniem, w którym Trybunał Konstytucyjny zajął się sprawą lekcji religii, to orzeczenie z 2.12.2009 r.³⁸ Część przedstawicieli doktryny krytykuje fakt, że w tym wyroku Trybunał Konstytucyjny konsekwentnie stoi na stanowisku, iż z faktu nadania prawa związkom wyznaniowym do nauczania religii w ramach systemu edukacji to należą im się dodatkowe prawa z tego tytułu³⁹. Także i w tym orzeczeniu doszło do niejednomyślności sędziów w tej kwestii. Nie można wykazywać z samego faktu prawa do nauczania religii w szkołach automatycznej konstytucyjności i konieczności umieszczania oceny z zajęć na świadectwie szkolnym oraz liczenia oceny do średniej ocen, co wskazała sędzia TK Ewa Łętowska w zdaniu odrębnym.

W oparciu o wskazane wcześniej zdanie odrębne można skonstruować wniosek, że sam fakt konstytucyjności lekcji religii nie jest przesłanką finansowania jej ze środków publicznych i nie można wyciągać z art. 53 ust. 4 Konstytucji obowiązku finansowania lekcji religii. Należy jednak pamiętać o tym, że ta teza opiera się na zdaniu odrębnym względem wyroku TK.

6. Orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie statusu lekcji religii

Europejski Trybunał Praw Człowieka wielokrotnie podejmował kwestię statusu lekcji religii. Najważniejszym z perspektywy rozważań tego artykułu jest wyrok w sprawie *Folgero i inni v. Norwegia*⁴⁰. Sprawa dotyczyła przymusowego uczestnictwa w zajęciach szkolnych „Chrześcijaństwo, religia i filozofia”⁴¹. Wspomniany przedmiot szkolny miał na celu nauczanie równoczesne o religii chrześcijańskiej, której poświęcono większą część, ale także innych wierzeń, filozofii, idei. ETPC uznał w tym wyroku, iż ustalenie programu zajęć poprzez faworyzowanie religii chrześcijańskiej względem innych mieści się w granicy swobody państwa. Wyrok ten przez przedstawicieli polskiej doktryny prawa wyznaniowego przywoływany jest często jako argument stanowiący o równości między lekcjami religii a innymi zajęciami⁴². Jest to na pierwszy rzut oka uzasadnione, gdyż wyrok stanowi, iż: „Artykuł 2 Protokołu nr 1 nie pozwala na rozróżnianie pomiędzy nauczaniem religii a nauczaniem innych przedmiotów”⁴³.

Jednakże inny fragment ww. wyroku wskazuje, że: „Drugie zdanie art. 2 Protokołu nr 1 oznacza z drugiej strony, iż Państwo, realizując funkcje przez nie przyjęte w odniesieniu do wychowania i nauczania, musi baczyć, by informacje lub wiedza włączona w programy nauczania były przekazywane w obiektywny, krytyczny i pluralistyczny sposób. Państwo nie może realizować celu w postaci indoktrynacji, który może zostać uznany za brak poszanowania przekonań religijnych i filozoficznych rodziców. To jest granica, której nie można przekraczać”⁴⁴. Z tego fragmentu wynika, że ochroną EKPC nie powinny być objęte przedmioty szkolne mające charakter *stricte* misyjny, kaznodziejstwa (konfesyjny). Szkoła powinna służyć przekazywaniu rzetelnej wiedzy niezależnie od poglądów, a materia przedmiotów szkolnych powinna być zgodna z zasadą pluralizmu i obiektywizmu⁴⁵. Powodowałoby to, że lekcje

38 Wyrok TK z 2.12.2009 r., U 10/07, OTK-A 2009, nr 11, poz. 163.

39 J. Szymanek, *Nauczanie religii w szkole publicznej w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego (kwestie wybrane)*, [w:] *Obecność religii w publicznym systemie oświaty*, red. T. Zieliński, Warszawa 2012, s. 56–58.

40 Wyrok ETPC z 29.06.2007 r. 15472/02, *Folgero i inni v. Norwegia*, pkt 84, lit. C i H.

41 J. Falski, *Prawo do nauki a prawo rodziców do zapewnienia wychowania i nauczania zgodnie z ich przekonaniami w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2014, t. 17, s. 161.

42 M. Olszówka, [w:] *Konstytucja RP...*, s. 1269–1270.

43 *Folgero i inni v. Norwegia*, pkt 84c.

44 Tamże, pkt 47d.

45 M.A. Nowicki, *Europejski Trybunał Praw Człowieka. Wybór orzeczeń 2007*, Warszawa 2008, s. 292.

religii w Polsce, które mają charakter nieobiektywnej katechezy nie mogą być chronione protokołem nr 1. Dlatego też posługiwanie się Protokołem do EKPC w celu wskazania równości między zajęciami religii a pozostałymi przedmiotami szkolnymi jest niesłuszne.

Z ww. wyroku wynikają także inne konsekwencje. Obligatoryjny nakaz uczestniczenia w świeckiej lekcji etyki lub religioznawstwa mieści się w swobodzie działania państwa, gdyż państwo, realizując prawo do nauki, nie może być obojętne wobec istnienia różnych nurtów religijnych czy filozoficznych⁴⁶. Nie można oczekiwać, że państwo będzie chroniło obywateli przed przekonaniem czy opinią sprzecznymi z ich własnymi poglądami. Dopóki nie jest to indoktrynacja religijna, dopóty obligatoryjność tych zajęć jest zgodna z Europejską Konwencją Praw Człowieka. Podstawą, jednakże, jest założenie, iż państwo co do zasady jest neutralne w przedstawianiu spraw religijnych⁴⁷.

W innym wyroku ETPC z 3.11.2009 r., w sprawie *Lautsi przeciwko Włochom*⁴⁸, Trybunał stwierdza, że w przypadku szczególnym, jakim jest nauczanie dzieci, państwo powinno powstrzymać się od narzucania wiary. Według ETPC dzieci w zależności od rozwoju nie posiadają zmysłu krytycznego umożliwiającego podejście krytyczne wobec państwowego referencyjnego przekazu. To orzeczenie także wskazuje, że celem obligatoryjnych zajęć, dotyczących religii, powinno być wspieranie krytycznego myślenia wśród młodych ludzi.

Analizując orzecznictwo ETPC, można próbować wskazać próg uznania przez Europejską Konwencję Praw Człowieka danego przedmiotu za indoktrynację religijną. Polscy przedstawiciele doktryny wskazują tenże próg następująco. Leszek Garlicki uważa, iż granicą staje się „niestosowny prozelityzm”⁴⁹, który narusza równowagę religijną oraz uczucia religijne innych osób⁵⁰. Pogląd ten pokrywa się z treścią art. 53 ust. 4 Konstytucji, gdyż stwierdza on, że prowadzenie nauczania religii w szkołach nie może naruszać wolności i sumienia innych osób. Podobnie uważa Paweł Borecki, który wskazuje, iż szkoła nie może być miejscem indoktrynacji, lecz miejscem koegzystencji różnych światopoglądów⁵¹.

7. Pozycja lekcji religii w polskim systemie oświaty

Wśród przedstawicieli doktryny prawa wyznaniowego panuje spór co do traktowania polskich lekcji religii za przedmioty równe innym przedmiotom szkolnym. Tadeusz Zieliński wskazuje na trzy aspekty odmienności lekcji religii od pozostałych przedmiotów⁵²:

- opracowywanie i zatwierdzanie programów lekcji religii przez władze kościoła i wyłączna ich notyfikacja ministrowi właściwemu ds. oświaty i wychowania (§ 4 Rozporządzenia MEIN);
- wyznaczanie nauczycieli religii wyłącznie poprzez właściwe władze zwierzchnie kościołów, a w przypadku Kościoła katolickiego przez właściwego biskupa diecezjalnego (§ 5 Rozporządzenia MEIN);

46 J. Falski, *Prawo do nauki...*

47 M.A. Nowicki, *Europejski Trybunał Praw Człowieka. Wybór orzeczeń 2011*, Warszawa 2012, s. 480.

48 Wyrok ETPC z 3.11.2009 r. *Lautsi v. Włochy*, skarga nr 30814/06, pkt 48. Wyrok został przekazany do Wielkiej Izby ETPC, która podtrzymała konieczność zachowania neutralności – Wyrok ETPC z 18.03.2011 r. *Lautsi v. Włochy*, skarga nr 30814/06, pkt 60.

49 Prozelityzm – dążenie do pozyskania nowych wyznawców jakiejś religii lub idei (*Słownik języka polskiego PWN*).

50 L. Garlicki, *Religia a szkoła publiczna (na tle aktualnego orzecznictwa strasburskiego)*, [w:] *Pro bono Reipublicae: księga jubileuszowa profesora Michała Pietrzaka*, red. P. Borecki, Warszawa 2009, s. 249.

51 P. Borecki, D. Pudziańska, *Obecność symboli religijnych w szkole publicznej. Glosa do wyroku ETPC z 3 listopada 2009 r., skarga nr 30814/06*, „Państwo i Prawo” 2010, nr 4, s. 126.

52 T. Zieliński, *Konstytucyjne granice obecności religii w polskiej szkole publicznej*, [w:] *Pro bono Reipublicae: księga jubileuszowa profesora Michała Pietrzaka*, red. P. Borecki, Warszawa 2009, s. 507.

- prowadzenie nadzoru pedagogicznego przez wizytatorów wyznaczonych przez władze kościelne. Sprowadzenie państwowego systemu nadzoru oświaty wyłącznie do prowadzenia nadzoru w zakresie metodyki nauczania i zgodności z programem (§ 11 Rozporządzenia MEIN⁵³).

Innym powodem, dlaczego lekcje religii można uznać za odmienne, jest fakt, że program nauczania religii jest wewnętrzną sprawą kościołów oraz związków wyznaniowych⁵⁴. W praktyce oznacza to, że na kryteria oceny nie ma wpływu system oświaty (a szerzej państwo), lecz związki wyznaniowe, poza używaniem szkolnej skali ocen⁵⁵. Jest to cecha na tyle odróżniająca lekcje religii od innych zajęć, że nie jest możliwym stawianie ich na równym poziomie⁵⁶. Należy także podkreślić fakt, że od roku szkolnego 2024/2025 ocena z religii i etyki nie jest liczona do średniej ocen ucznia⁵⁷.

Jednakże można przedstawić przeciwny pogląd przedstawicieli doktryny i wskazać na fakt, że lekcje religii, tak jak każdy inny przedmiot, są nośnikiem wiedzy lub umiejętności dla ucznia – w tym przypadku jest to wiedza o konkretnej wierze⁵⁸. Taki wniosek powoduje, że naturalną konsekwencją konstytucyjnego uznania nauczania religijnego powinno być wliczanie oceny z religii do średniej ocen, uznanie religii za przedmiot maturalny oraz obowiązek jej finansowania. Pogląd ten jest analogiczny względem orzeczenia Trybunału Konstytucyjnego z 2009 r., które, jak zostało wcześniej wspomniane, jest poddawane krytyce przez doktrynę.

8. System finansowania zajęć szkolnych oraz zajęć lekcji religii w szkołach

W obecnym systemie finansowania oświaty lekcje religii są dotowane na zasadach równych innym przedmiotom szkolnym. Brak jest specjalnego prawnego wyróżnienia finansowania tychże zajęć. Organom prowadzącym placówkę oświatową przysługuje pokrycie wydatków ponoszonych na oświatę w ramach finansowania potrzeb finansowych jednostki samorządu terytorialnego⁵⁹. Według raportu Najwyższej Izby Kontroli finansowanie ze środków centralnych pokrywa jedynie 65,2% wydatków ponoszonych na edukację⁶⁰. Pozostałe brakujące środki w znacznej większości jednostki samorządu terytorialnego pokrywają ze środków własnych⁶¹. Jednocześnie wydatki podejmowane na edukację stanowią ok. 34% wydatków ogółem podejmowanych przez samorządy, które w znacznej większości wydatkują w 100% przyznane im środki z części oświatowej subwencji ogólnej⁶².

53 Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z 14.04.1992 r. w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w publicznych przedszkolach i szkołach (t.j. Dz.U. z 2020 r., poz. 983 z późn. zm.).

54 Art. 20 ust. 2 Ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania.

55 A. Maziarz, *Zasady nauki religii w szkołach w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego. Glosa do wyroku TK z 20 kwietnia 1993 r., U 12/92*, „Glosa” 2011, nr 1, s. 131–132.

56 Należy wskazać, że cecha ta występuje zarówno na poziomie regulacji międzynarodowej (Konkordat), jak i ustawowym (ustawa o gwarancji wolności i sumienia) oraz rozporządzenia MEIN.

57 Rozporządzenie Ministra Edukacji z 22.03.2024 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie oceniania, klasyfikowania i promowania uczniów i słuchaczy w szkołach publicznych (Dz.U., poz. 438) § 1, ust. 2 oraz 3.

58 M. Olszówka, [w:] *Konstytucja RP...*, art. 53, s. 1269–1270.

59 Art. 23 Ustawy z 1.10.2024 r. o dochodach jednostek samorządu terytorialnego (Dz.U., poz. 1572 z późn. zm.) „Potrzeby finansowe jednostki samorządu terytorialnego, podlegające sfinansowaniu na podstawie niniejszej ustawy, to suma potrzeb: pkt 2 oświatowych” oraz art. 35 ust. 1 Ustawy z 27.10.2017 r. o finansowaniu zadań oświatowych (t.j. Dz.U. z 2023 r., poz. 1400 z późn. zm.); „Dotacje [...] są przeznaczone na dofinansowanie realizacji zadań placówek wychowania przedszkolnego, szkół lub placówek w zakresie kształcenia, wychowania i opieki, w tym kształcenia specjalnego i profilaktyki społecznej”.

60 Najwyższa Izba Kontroli, *Finansowanie zadań oświatowych realizowanych przez jednostki samorządu terytorialnego*, nr ewid. 21/2022/P/21/006/KAP.

61 Tamże.

62 Tamże.

W perspektywie rozważań dotyczących finansowania lekcji religii w polskim systemie oświaty warto przyrzeć się danym ilustrującym skalę wydatków ponoszonych przez państwo finansujące te zajęcia. Według danych zebranych przez działaczy „Młodej Lewicy” roczny koszt organizacji lekcji religii może wynosić do 1,5 mld złotych⁶³. Według danych akcji „Cena Religii”, w zależności od jednostki samorządu terytorialnego, roczny koszt organizowania lekcji religii na jednego ucznia (uczęszczającego do szkoły/przedszkola) wynosi od 100 zł do nawet ponad 1000 zł⁶⁴. Samorządy dokładają z własnych środków (nie-subwencyjnych) na organizację lekcji religii, tak samo jak na inne zajęcia szkolne.

9. Podsumowanie

Finansowanie lekcji religii ze środków publicznych jest skutkiem regulacji międzynarodowej, którą Polska jest związana, w postaci Konkordatu (w przypadku lekcji religii Kościoła katolickiego) oraz kształtu uregulowań ustawowych. Należy wskazać, że Konstytucja jedynie dopuszcza możliwość nauczania religii w szkołach bez jednoznacznego wskazania na konieczność finansowania tychże zajęć.

Należy podkreślić różnice między lekcjami religii a innymi przedmiotami szkolnymi, m.in. ich konfesyjny charakter oraz zależność programową od władz kościelnych, które stanowią źródło wątpliwości dotyczących równości traktowania religii i innych przedmiotów w systemie oświaty wśród przedstawicieli doktryny. Należałoby uznać, że lekcje religii, w ich obecnym kształcie, nie spełniają kryteriów neutralności i pluralizmu, co prowadzi do kontrowersji związanych z ich miejscem w systemie edukacyjnym oraz zasadnością ich finansowania ze środków publicznych.

Bibliografia

- Borecki P., *Konstytucyjność wliczania stopnia z religii do średniej ocen szkolnych*, „Państwo i Prawo” 2007, nr 9, s. 35–42.
- Borecki P., *Prawo wyznaniowe w świetle konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 1997 roku*, Warszawa 2013.
- Borecki P., Pietrzak M., *Bezstronność światopoglądowa władz publicznych a Trybunał Konstytucyjny*, „Państwo i Prawo” 2010, nr 5, s. 18–31.
- Borecki P., Pudzianowska D., *Obecność symboli religijnych w szkole publicznej. Glosa do wyroku ETPC z 3 listopada 2009 r.*, „Państwo i Prawo” 2010, nr 4, s. 124–129.
- Falski J., *Prawo do nauki a prawo rodziców do zapewnienia wychowania i nauczania zgodnie z ich przekonaniami w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2014, t. 17, s. 151–172. <https://doi.org/10.31743/spw.5117>
- Florczak-Wątor M., [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, wyd. II, red. P. Tuleja, Warszawa 2023, s. 182–183, 194–198.
- Garlicki L., [w:], *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz. Tom I*, wyd. II, red. M. Zubik, L. Garlicki, Warszawa 2016, s. 594–630.
- Garlicki L., *Religia a szkoła publiczna (na tle aktualnego orzecznictwa strasburskiego)*, [w:] *Pro bono Reipublicae: księga jubileuszowa profesora Michała Pietrzaka*, red. P. Borecki, Warszawa 2009, s. 244–254.

⁶³ N. Gorzelnik, *Młodzież policzyła, ile kosztuje religia w ich szkołach. „Drogie lekcje dyskryminacji”*, innpoland, 1.03.2023 r., <https://innpoland.pl/166427,ile-kosztuja-lekcje-religii-mlodziezowka-lewicy-chce-swieckich-szkol> (dostęp: 27.03.2023).

⁶⁴ *Koszt lekcji religii w jednostkach samorządu terytorialnego w roku szkolnym 2019/2020*, <https://cenareligii.pl> (dostęp: 27.03.2023).

- Gorzelnik N., *Młodzież policzyła, ile kosztuje religia w ich szkołach. „Drogie lekcje dyskryminacji”*, innpoland, 1.03.2023 r., <https://innpoland.pl/166427,ile-kosztuja-lekcje-religii-mlodziezowka-lewicy-chce-swieckich-szkol> (dostęp: 27.03.2023).
- Konferencja Episkopatu Polski, *Podstawa programowa katechezy Kościoła katolickiego w Polsce*, 2018, https://katecheza.episkopat.pl/file_get.php?fid=1447 (dostęp: 4.12.2024).
- Konkordat między Stolicą Apostolską i Rzeczpospolitą Polską, podpisany w Warszawie dnia 28.07.1993 r. (Dz.U. z 1998 r., nr 51, poz. 318).
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2.04.1997 r.
- Koszt lekcji religii w jednostkach samorządu terytorialnego w roku szkolnym 2019/2020*, <https://cenareligii.pl> (dostęp: 27.03.2023).
- Maziarz A., *Zasady nauki religii w szkołach w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego. Glosa do wyroku TK z 20 kwietnia 1993 r., U 12/92*, „Glosa” 2011, nr 1, s. 128–132.
- Najwyższa Izba Kontroli, *Finansowanie zadań oświatowych realizowanych przez jednostki samorządu terytorialnego*, nr ewid. 21/2022/P/21/006/KAP.
- Nowicki M.A., *Europejski Trybunał Praw Człowieka. Wybór orzeczeń 2007*, Warszawa 2008.
- Nowicki M.A., *Europejski Trybunał Praw Człowieka. Wybór orzeczeń 2011*, Warszawa 2012.
- Olszówka M., [w:] *Konstytucja RP. Tom 1. Komentarz art. 1–86*, red. M. Safjan, L. Bosek, Warszawa 2016, s. 1247–1277.
- Orzeczenie TK z 20.04.1993 r., U 12/92, OTK 1993, nr 1, poz. 9. <https://doi.org/10.1007/BF02261254>
- Pietrzak M., *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2010.
- Pilich M., *Prawne aspekty nauczania religii i krzewienia religijności w miejscach publicznych*, [w:] *Obecność religii w publicznym systemie oświaty*, red. T. Zieliński, Warszawa 2012, s. 17–62.
- Polsat News, *Jest odpowiedź Episkopatu Polski na projekt „Świeckiej Szkoły”*, 11.01.2019 r., <https://www.polsatnews.pl/wiadomosc/2019-01-11/jest-odpowiedz-episkopatu-polski-na-projekt-swieckiej-szkoly/> (dostęp: 27.03.2023).
- Rojek-Kiełbasa A., *Kto powinien płacić za lekcje religii? Zapytaliśmy rodziców*, <https://kobieta.onet.pl/dziecko/starsze-dziecko/uczen/rodzice-o-finansowaniu-religii-sa-wazniejsze-wydatki-wolalabym-tance/f9sh16p> (dostęp: 17.04.2024).
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z 14.04.1992 r. w sprawie warunków i sposobu organizowania nauki religii w publicznych przedszkolach i szkołach (t.j. Dz.U. z 2020 r., poz. 983).
- Rozporządzenie Ministra Edukacji z 22.03.2024 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie oceniania, klasyfikowania i promowania uczniów i słuchaczy w szkołach publicznych (Dz.U., poz. 438).
- Sarnecki P., [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz. Tom I*, wyd. II, red. M. Zubik, L. Garlicki, Warszawa 2016, s. 254–259, 277–287.
- Szymanek J., *Nauczanie religii w szkole publicznej w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego (kwestie wybrane)*, [w:] *Obecność religii w publicznym systemie oświaty*, red. T. Zieliński, Warszawa 2012, s. 63–104.
- Szymanek J., *Trybunał Konstytucyjny wobec kwestii światopoglądowych (uwagi na marginesie sprawy U 10/07)*, „Studia Prawnicze” 2012, nr 1, s. 5–32. <https://doi.org/10.37232/sp.2012.1.1>
- Ustawa z 17.05.1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania (t.j. Dz.U. z 2023 r., poz. 265).
- Ustawa z 17.05.1989 r. o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej (t.j. Dz.U. z 2023 r., poz. 1966 z późn. zm.).
- Ustawa z 7.09.1991 r. o systemie oświaty (t.j. Dz.U. z 2022 r., poz. 2230).
- Ustawa z 27.10.2017 r. o finansowaniu zadań oświatowych (t.j. Dz.U. z 2023 r., poz. 1400 z późn. zm.).
- Ustawa z 1.10.2024 r. o dochodach jednostek samorządu terytorialnego (Dz.U., poz. 1572 z późn. zm.).
- Wyrok ETPC z 29.06.2007 r. 15472/02, *Folgero i inni v. Norwegia*.
- Wyrok ETPC z 3.11.2009 r. *Lautsi v. Włochy*, skarga nr 30814/06.

Wyrok TK z 2.12.2009 r., U 10/07, OTK-A 2009, nr 11, poz. 163. [https://doi.org/10.1016/S0958-2118\(09\)70213-7](https://doi.org/10.1016/S0958-2118(09)70213-7)

Wyrok TK z 14.12.2009 r., K 55/07, OTK-A 2009, nr 11, poz. 167. <https://doi.org/10.1055/s-0036-1575218>

Zieliński T., *Konstytucyjne granice obecności religii w polskiej szkole publicznej*, [w:] *Pro bono Reipublicae: księga jubileuszowa profesora Michała Pietrzaka*, red. P. Borecki, Warszawa 2009, s. 502–528.